

orals al llarg del temps. El 18 s'ocupa també diacrònicament de l'onomàstica i la toponímia. És interessant la constatació d'un dels estudis, segons el qual «higher classes parents tend to adopt common first names to their kids, but lower classes parents use to adopt uncommon names» (p. 544).

El capítol 19 tracta de la política lingüística brasilera, amb una sintètica introducció històrica en què s'esmenta la llengua general i la legislació setcentista d'imposició del portuguès. El capítol discuteix la relació llengua-identitat nacional brasilera o la qüestió de l'acord ortogràfic, així com la política internacional a través de la Comunitat de Països de Llengua Portuguesa. El següent i últim capítol del llibre es dedica als estudis brasilers contemporanis sobre psicolingüística i específicament sobre l'adquisició de certs trets del portuguès brasiler. Cadascun dels capítols inclou una àmplia bibliografia de la seva especialitat, i el llibre es clou amb un extens índex temàtic, sens dubte molt útil, però, com és habitual, poc selectiu en determinades entrades molt freqüents (l'entrada «agreement» remet a 43 pàgines o intervals).

Som, doncs, davant d'un manual força clàssic, com els mateixos editors subratllen, amb una divisió temàtica canònica i una voluntat específica d'oferir un bon punt de partida a especialistes i estudiants interessats en la lingüística que s'ha fet i es fa avui al Brasil. Per la necessària limitació en l'extensió de cada capítol, i per l'enorme amplitud de temes que el llibre cobreix, és clar que no és possible un gran aprofundiment. En canvi, és una excel·lent panoràmica general, encara que, inevitablement, en quedin fora certs aspectes com la lingüística computacional (el mateix pròleg ho assenyala) o les polèmiques ideològiques entorn del model de llengua a l'escola o als mitjans de comunicació, un tema tractat molt lateralment.

És molt d'agradir la cura en l'edició, tot i alguna incoherència que podem atribuir a la llibertat de cada autor, com ara el fet que hi ha autors que ofereixen les citacions originals (en general, en portuguès) a peu de pàgina, mentre altres només en donen la versió traduïda a l'anglès. Quant a la llengua del llibre, en el pròleg els editors deixen ben clar que respon a un objectiu central, internacionalitzar el coneixement i l'interès sobre la lingüística brasilera, molt rica i interessant però, pel que sembla, poc reconeguda en els centres acadèmics més influents (gairebé tots, anglòfons). Tanmateix, un manual així en portuguès seria molt d'agradir, també. Un altre aspecte interessant i singular és la voluntat d'un cert sincretisme teòric, en què conviuen models que en altres àmbits acadèmics es perceben com a incompatibles. Potser pel fet de sorgir d'un espai com el brasiler —fins fa poc relativament perifèric pel que fa a la producció de ciència lingüística—, la perspectiva sigui més serena i capaç d'harmonitzar (o de fer complementàries) orientacions que, al marge de les diferències teòriques, a vegades en origen també representen rivalitats institucionals i fins i tot personals. Un mèrit més del llibre, però sobretot de la lingüística brasilera.

Pere COMELLAS CASANOVA
Universitat de Barcelona

LEONARDI, Lino / MINERVINI, Laura / BURGIO, Eugenio (2022): *Filologia romanza. Critica del testo, linguistica, analisi letteraria*. Firenze: Le Monnier, 695 p.

Aquest és un manual que vol oferir a l'estudiant universitari una introducció a la filologia romànica en tres grans temes: crítica textual, lingüística i anàlisi literària (p. XVII). Cadascun d'aquests temes es correspon amb una de les tres grans parts en què es divideix l'obra i ha estat redactat, independentment, pels tres autors que la signen: Lino Leonardi, la part de crítica textual; Laura Minervini, la part de lingüística; i Eugenio Burgio, la part d'anàlisi literària. Per tant, després de comentar les parts comunes i formals de l'obra, farem la recensió de cada part separatament. Segons es desprèn de la introducció, el manual existeix també en forma de tres volums separats («per cui a ciascuno è dedicato un volume, ma che sono organicamente complementari», p. XVII) que es poden comprar individualment.

El volum s'inicia amb l'índex (p. V-IX) i una introducció general que situa els mots clau al voltant dels quals s'articula l'obra («Filologia», «Romanza», etc.) (p. XI-XVIII) i el llistat d'abreviatures utilit-

zades (p. XIX-XXI). A partir d'aquí trobem els tres grans capítols en l'ordre que hem esmentat. De la presentació formal de l'obra, n'assenyalarem els amplis marges on trobem nòtules marginals que indiquen amb uns pocs mots clau el contingut del paràgraf, una eina ben útil per trobar ràpidament el contingut que interessa. També resultarà molt útil al lector, sobretot si és el lector al qual està destinat directament aquest manual, l'estudiant universitari, el fet que els textos tenen marcats amb un símbol “◊” els conceptes que s'expliquen en l'extens glossari i índex temàtic final.

Això ens porta als materials complementaris que clouen el volum. En primer lloc, una «Tavola cronologica. I testi volgari fra IX e XV secolo» (p. 563-574); aquesta taula es divideix en quatre columnes; la primera, amb les datacions, i les tres successives, amb els títols d'«area iberoromanza», «area galloromanza» i «area italoromanza». No hi ha columna per a l'àrea balcanoromànica perquè la taula acaba amb un últim tall al segle XVI (contra el que diu el títol) i, com és sabut, els primers textos romanesos són del primer quart del segle XVI, amb la qual cosa no tindria sentit haver creat una columna per als textos balcanoromànics que hauria quedat essencialment en blanc; tanmateix, potser s'hauria pogut indicar en una nota final, junt amb els darrers textos de la taula (l'*Orlando furioso*, d'Ariosto i l'*Heptameron*, de Margarida de Navarra), l'aparició del romanès en l'escriptura.

La taula va seguida de la «Bibliografia» (p. 575-610), on es recullen totes les obres citades en qualsevol de les parts del volum. La bibliografia es divideix en tres apartats; un primer, molt breu, d'obres que se citen amb una sigla («1. Sigle», p. 575), les edicions de textos («2. Edizioni di testi», p. 575-579) i els estudis («3. Bibliografia citata», p. 579-610). L'extensió de la bibliografia és una mica enganyosa, perquè es presenta d'una manera poc habitual: per cada referència hi ha, en una línia, la manera com se cita l'obra en qüestió en el text (habitualment, cognom de l'autor en versaleta i any; ex. «GLESSGEN 2012») i en línia a part la referència bibliogràfica completa (seguint amb el mateix exemple, «Martin-Dietrich Glessgen, *Linguistique romane. Domaines et méthodes en linguistique française et romane*, Colin, Paris, 2012»). Un sistema poc habitual, que no contribueix a l'estalvi d'espai. Cal dir també que entre la part tercera de la bibliografia citada s'hi barregen també edicions de textos; per exemple, a la pàgina 584, s'hi troben una rere l'altra l'edició d'Alberto Blecua del *Libro de buen amor* i la de Pere Bohigas de la poesia d'Ausiàs March, i així amb moltes altres referències.

Com esmentàvem més amunt, el volum conté encara un molt útil «Glossario e indice degli argomentii» (p. 611-633) en què s'expliquen els mots i els conceptes més importants per poder seguir adequadament les explicacions del manual. Per cada un d'ells s'indica el(s) paràgraf(s) on es menciona. Finalment, el volum es clou amb un «Indice degli autori e delle opere» (p. 635-695) elaborat per Samuela Simion. En aquest extens índex es recullen els autors de textos literaris o no literaris i les obres anònimes mencionats en els tres capítols; s'hi citen sobretot autors medievals, però també hi apareixen alguns estudiosos contemporanis, com Walther von Wartburg i alguns lexicògrafs moderns, com Pere Labèrnia, o més reculats, com Robert Estienne. Aquí també es remet als paràgrafs on es menciona cada autor o obra, però, per als que no tenen un tractament extens en el cos del manual, se'n dona a més una breu indicació informativa. Tots aquests materials són un complement molt útil i permeten no només navegar per les tres parts del cos del volum, sinó que també ofereixen informacions complementàries i perspectiva de conjunt al lector.

Parte prima. Critica del testo

La primera part del manual va a càrrec de Lino Leonardi, professor de la Scuola Normale Superiore de Pisa, i està dedicada a la crítica textual. En l'advertència preliminar s'anuncia que aquest és un apartat que va dirigit als estudiants de filologia romànica del sistema universitari italià, fet que marca el to accessible del text i facilita la comprensió d'un tema complex com és el de l'ecdòtica. En la introducció als sis capítols, es plantegen dos objectius principals que emmarquen la primera part del manual. El primer, sobre la importància d'entendre el text com a part d'un procés de transmissió ampli que ha de

ser abordat críticament a partir d'una metodologia consistent i, el segon, la translació d'aquesta primera consideració als textos medievals.

Al primer capítol sobre la naturalesa problemàtica del text i l'autoria (*Filologia e verità: il testo come problema*, p. 8-29) segueix un segon capítol dedicat a l'aspecte codicològic del manuscrit medieval (*Il manuscritto come libro*, p. 30-54), que es complementa amb el tercer capítol (*Il manuscritto come testimone*, p. 55-80), en què s'aborden qüestions de caràcter paleogràfic. Si bé els capítols segon i tercer se centren en el punt de vista de la tradició monotestimonial, a partir del capítol quart (*La tradizione come processo: teoria dell'innovazione*, p. 80-97) l'estudi revisa els textos de tradició manuscrita més àmplia i es presenta la teoria de la innovació. El cinquè capítol (*La tradizione come processo: genealogia dei testimoni*, p. 98-131) està dedicat a la relació genealògica entre manuscrits. La primera part del volum es clou amb el sisè capítol (*Il testo come ipotesi: l'edizione*, p. 132-175) sobre el resultat final de l'edició i la presentació del text. Com adverteix l'autor a la introducció, manca un capítol dedicat a l'edició digital i als seus reptes metodològics. Aquesta falta es troba parcialment resolta a partir de la incorporació de breus quadres explicatius dedicats a la filologia digital que complementen els diferents apartats i subapartats.

El primer capítol aborda la problemàtica inherent al concepte d'autor a l'edat mitjana i reflexiona sobre el text medieval i la seva tradició manuscrita. Després d'una primera apreciació general sobre la filologia com a instrument «[...] che consente un accesso affidabile al patrimonio testuale del passato» (p. 7), s'advoca per la plena comprensió històrica del text en les diferents fases de la seva transmissió i es considera la filologia com una *storia della tradizione*. Tot seguit, es tracta el problema de l'autoria dels textos medievals en vulgar. A diferència de l'*auctoritas* llatina, l'autor en vulgar és el continuador d'una tradició precedent i se situa en un estatus de «debolezza» (p. 10). Aquestes consideracions es troben exemplificades en els punts 1.2.3 i 1.2.4 a partir d'una reflexió entorn de l'autoria de Chrétien de Troyes i Brunetto Latini. Al subapartat següent es presenta una consideració necessària sobre l'autoria anònima de la *chanson de geste* i el problema de l'atribució dubtosa dels textos anònims medievals. A l'apartat 1.3 s'aborda el problema de les variants i dels errors en el procés de còpia, una de les qüestions més característiques del text medieval i es presenta el que l'autor, adoptant la terminologia d'Alberto Varvaro, denomina com a «tradizione activa» (p. 16). Per il·lustrar la complexitat de l'operació crítica d'un text medieval, es proposen dos casos particulars: el sonet «Mai non vedranno le mie luci asciutte» de Petrarca i el sonet inserit dins de la *Vita nova* de Dante, «Tanto gentile e tanto onesta pare». Clou el capítol un apartat en què es fa una síntesi dels tres problemes principals que presenta la crítica textual dels textos medievals (el problema de l'autor, el problema del text i el problema del manuscrit) i es reflexiona sobre el component hipotètic de tot procés ecclòtic.

A l'inici del segon capítol es fa palesa la necessitat d'individuïar tots els testimonis manuscrits a l'hora de treballar l'edició crítica i es proposa un quadre amb els principals recursos digitals per a la consulta de manuscrits en línia (p. 31), eina del tot útil per al lector. A continuació, es tracten tots aquells aspectes relacionats amb la filologia material («la dimensione "fisica" della testualità medievale», p. 36) i es presenten aquells aspectes codicològics més rellevants per a l'estudi dels manuscrits medievals: el suport del manuscrit, les dimensions, el tractament de les mutilacions o llacunes, la composició del còdex, la paginació i la disposició del text. L'apartat següent (2.3) se centra en la paleografia, fonamental en el procés d'edició crítica de qualsevol text. Un cop presentada la *littera textualis* (p. 41), tipologia dominant entre els segles XI i XIV, dedica un breu subapartat als malentesos que poden suscitar les diferents tipologies gràfiques. Per exemple, l'equívoc de la grafia de la *m* a final de línia, que es pot confondre amb una *z*, o els problemes de lectura propis de la *scriptio continua* (p. 42). Tot seguit es presenta una relació d'algunes de les consideracions paleogràfiques més rellevants: el tractament de les abreviatures, els afegits del paratext, les anotacions dels diferents lectors, les instruccions per a l'il·luminador o la importància de l'aparell decoratiu que, en moltes ocasions, connota el text. Als aspectes codicològics i paleogràfics segueix una secció dedicada a la datació dels manuscrits (p. 47). Clou el capítol un apartat destinat a les diferents tipologies de manuscrits literaris (p. 49), en què es fa una relació dels cançoners italians, es presenten altres tipologies de cançoners, es consideren els manuscrits miscel·lanis de la narrativa en vers i els reculls cíclics.

El tercer capítol tracta sobre el contingut textual del manuscrit. El primer apartat considera la figura del copista i el grau d'intervencionisme d'aquest sobre el text (p. 55). Segueix un breu comentari sobre la individuació dels autògrafs, les còpies d'autor i els problemes associats a la seva identificació. L'apartat següent (3.2) tracta la identificació del copista en relació amb els quatre exemples particulars (Per Abbat, Guiot, Fantino da San Friano i Guillem Pagès) a partir dels quals es proposa una explicació sobre la formació del copista, la seva activitat i les seves competències lingüístiques. Tot seguit es fa referència a la incidència dels factors externs en el procés de còpia, se'n presenten les quatre tradicionals fases (lectura del model, memorització, autodictat i escriptura) i es proposa una tipologia dels errors més comuns (error per haplografia o dictografia, error per atracció fonètica, error per repetició o anticipació i error per omissió). El punt següent correspon al 3.3 i planteja la noció del manuscrit com a testimoni, resultat d'una superposició en el temps de diverses identitats textuals que interactuen entre si (p. 68). Es tracta la llengua del copista i la dimensió del diasistema textual propi de cada manuscrit tot introduint el concepte de recodificació que es defineix com l'adaptació per part del copista del codi lingüístic del model al seu propi codi lingüístic (p. 71-72). L'últim apartat fa referència als criteris de transcripció (3.5), en què es proposa una diferenciació fonamental entre transcripció i edició i es defineix el concepte d'edició diplomàtica. Resulta interessant la incorporació d'un quadre explicatiu sobre la transcripció automatitzada (OCR) i la menció de *softwares* especialitzats com *Transkribus* (p. 76).

El quart capítol s'inicia amb una consideració general sobre la tradició manuscrita i s'hi plantegen dues perspectives diferents. Una aproximació retrospectiva a la tradició, això és, la reconstrucció del text original, i una visió prospectiva, la reconstrucció de les diverses etapes de la història del text (p. 80). Tot seguit es fa referència a la intervenció del copista en la modificació del text, el que anomena com a «tradizione attiva», introdueix el concepte de la *mouvance* i es dedica un breu apartat a la tradició oral. El punt 4.2 se centra en el procés de recensió de les variants manuscrites (*varia lectio*) i la confrontació de tots els testimonis per tal d'identificar-ne les diferències. A continuació s'introdueixen conceptes clau per a l'estudi de les variants significatives (*loci critici*, p. 84) i s'estableix un criteri per a la tria de les variants que s'hauran de registrar en funció de la seva categoria. El punt 4.3 introdueix la teoria de la innovació, segons la qual les variants de cada *lectio* d'una tradició pluritestimonial denoten modificacions voluntàries o involuntàries del text per part del copista. Es considera el tractament dels errors en el procés de còpia i es fa una distinció entre error i variant (p. 89). Aquestes consideracions condueixen a l'apartat 4.4 sobre la dinàmica de la innovació i els motius pels quals el copista modifica el text del seu model.

Al cinquè capítol es fa referència a la genealogia dels manuscrits i a l'establiment del conjunt de relacions de dependència entre les variants que donen lloc a la constitució de l'*stemma*. S'inicia el capítol amb un comentari preliminar sobre la classificació dels testimonis (*recensio*) i la naturalesa conservativa i «innovativa» de les seves variants (p. 99). Els apartats 5.2 i 5.3 versen sobre la detecció dels errors comuns entre testimonis per establir relacions genealògiques i la utilitat del mètode *stemmatic* (p. 101). S'incorpora una explicació sumària sobre la individuació i la tipologia dels errors i es presenten els conceptes de monogènesi i poligènesi (p. 103-104). El punt 5.4 presenta una relació dels problemes de les variants i la importància de la detecció i classificació dels errors conjuntius, la utilitat de les variants adiafores i les variants d'autor. A continuació, es dedica un apartat a la contaminació horitzontal entre testimonis i com aquesta afecta l'establiment de l'*stemma* (p. 114). Tanquen el capítol tres apartats dedicats als límits de l'*stemmatica* (p. 122), la funcionalitat de l'*stemma* (p. 126) i el mètode quantitatiu (p. 127), en què es fa referència a l'*stemmatologia* digital per a l'anàlisi quantitativa de les variants (p. 130).

Tanca la part dedicada a la crítica textual el sisè capítol sobre l'edició final del text i la seva lectura contemporània. Després d'una consideració general sobre els objectius de l'edició, la seva llegibilitat i el punt de vista de l'editor (edició reconstructiva vs. edició conservativa), es proposa una diferenciació entre l'edició basada en un manuscrit únic (p. 135) i l'edició de més d'un manuscrit amb *stemma* (p. 143) i sense *stemma* (p. 154). L'apartat 6.5, sobre la superfície lingüística, distingeix dos nivells, substància i forma (p. 163), i suggereix els criteris de tria del manuscrit de superfície a partir del qual elaborar la reconstrucció lingüística (p. 165). S'incorpora a l'apartat una consideració sobre la normalització

gràfica i la regulació dels signes de puntuació per tal d'afavorir la llegibilitat del text. Segueix el punt 6.6 sobre la funció, contingut i tipologia de l'aparell crític i es clou el capítol subratllant la necessitat de la interpretació del text publicat i l'exigència d'«uno sguardo critico sulla realtà testuale» (p. 175).

Adriana CAMPRUBÍ
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Parte seconda. Linguistica

La segona part del manual està dedicada a la lingüística (p. 177-339) i és obra de Laura Minervini, professora de la Universitat de Nàpols Frederic II. Després d'uns mots introductoris i de l'inventari de símbols fonètics utilitzats en aquesta part, el text es divideix en set capítols, cadascun amb diversos subcapítols, i closos, com en la resta del manual, amb les referències bibliogràfiques. Certament no és una tasca fàcil oferir una visió de tota la lingüística romànica en cent seixanta pàgines; la majoria de manuals amb els quals es treballa habitualment en tenen com a mínim el doble, si no més. En aquest cas, essencialment, i vista la necessitat de sintetitzar, es podria haver optat per intentar algun format amb una presentació més innovadora o fer una presentació més clàssica. És aquesta darrera opció la que s'ha pres aquí i, així, els capítols corresponen a una primera presentació de l'espai romànic (1. *Lo spazio linguistico romanzo*, p. 183-203), un segon sobre el pas del llatí a les llengües romàniques i la gènesi de les llengües romàniques (2. *Il latino e la genesi delle lingue romanze*, p. 204-219), la presentació dels testimonis textuais més antics de les llengües romàniques (3. *I più antichi testi romanzi*, p. 220-239), un resum d'història externa (4. *Profilo di storia linguistica romanza dal Medioevo all'età moderna*, p. 240-268), i els tres darrers capítols de gramàtica històrica seguint també un esquema clàssic i dedicats respectivament a la fonologia (5. *Elementi di grammatica storica: fonologia*, p. 267-291), la morfologia i la sintaxi (6. *Elementi di grammatica storica: morfologia e sintassi*, p. 292-325) i el lèxic (7. *Il lessico delle lingue romanze*, p. 326-339).

Cada capítol està oportunament completat per material visual que ajuda a comprendre i sintetitzar el que s'hi explica; ja siguin mapes, en els capítols de l'1 al 4, o taules i quadres sinòptics en els capítols de gramàtica històrica. Assenyalarem, de passada, que en el primer dels mapes (p. 184) el català està marcat molt més enllà de la seva frontera real, sobretot en la part meridional; igualment el sard ocupa tota l'illa de Sardenya, o el basc no té projecció en territori políticament francès.

En els mots introductoris, Minervini assenjala la dificultat de fer un resum d'una disciplina en un nombre limitat, molt limitat, de pàgines. Això l'ha portada a deixar fora tot un tema com és la història de la lingüística romànica: «rinuncie dolorose: non si ripercorrono qui le tappe, più o meno remote, che hanno portato al costituirsi della disciplina» (p. 179). Efectivament, és una renúncia difícil, ja que la història de la lingüística romànica, si s'entén no com a catàleg d'obres i autors, sinó com a gènesi i evolució d'un mètode, permet als alumnes entendre com s'han generat els coneixements que se'ls transmeten (p. ex., el marc teòric i metodològic en què s'han descrit totes les lleis fonètiques que s'esmenten en el capítol de gramàtica històrica) i, per tant, capacitar-los en un futur per ser investigadors. Una renúncia, com diu l'autora, dolorosa però inevitable vistes les limitacions d'espai en una obra col·lectiva i ja molt voluminosa.

En conjunt els capítols ofereixen una informació molt densa, ben sintetitzada i en general ben ordenada. Es troben a faltar, però això deu respondre a criteris editorials, referències a la bibliografia dins del text. No són inexistent, però sí molt escasses; i el lector s'haurà de remetre a la bibliografia de conjunt al final del capítol corresponent i cercar en aquestes obres per trobar les fonts d'algunes afirmacions. Així, quan hom troba alguna informació que el sorprèn, no sap si prové directament de les recerques de l'autora o d'alguna font de les citades, que aleshores s'haurien d'anar a verificar; per exemple, quan hom llegeix (p. 215) que fins a la fi del segle v hi ha una sèrie de «cambiamenti fonologici

e morfosintàctics i cui esiti sono panromanzi» i que la fragmentació no es consuma fins al període entre els segles VI i VII. Sembla que hi ha un cert acord a considerar la separació del protoromànic de Sardènia i el de la Dàcia, com a mínim, com a ben anteriors: per exemple, en el marc de la pràctica del *DÉRom*, però també en el molt més antic mapa que apareix al manual clàssic de Wartburg sobre la fragmentació lingüística de la Romània i que, amb el títol «la Romania a principios del siglo III» (en la versió espanyola), separa ja el protoromànic de Sardènia i la Romània Oriental i Occidental continentals. Aleshores, el lector voldria trobar en el text una indicació de la font que postula aquesta cronologia tardana.

Inevitablement haver d'explicar tanta informació en tan poques pàgines porta a algunes simplificacions i també a algunes inexactituds. Oferim només un exemple de l'una i de l'altra. A la p. 294 s'exemplifica el sistema bicasual del francès i de l'occità antics només amb dos mots que responen al model de declinació «creuada» masculina, però no es menciona l'existència dels models amb radical variable, cosa que dona una visió molt pobre del sistema de declinació en aquestes llengües medievals. A la p. 274 s'inclou la diftongació dels resultats de E i O/O en romanès com a diftongació espontània, quan en realitat obeeix a la metafoia. A la mateixa pàgina s'indica que algunes llengües mantenen el diftong -AU-, com per exemple «el romanx, el romanès i algunes varietats occitanes», i seguidament es posen entre parèntesi els mots «*aur, pauc, taur*», que s'interpreta que serien mots homònims en les tres llengües, encara que el romanès, en realitat, no té continuadors de PAUCU (*REW* 6303).

Els capítols tenen una llargària proporcionada, tot i que no estrictament uniforme; van de la trentena de pàgines dels més llargs a les tretze del darrer capítol, el del lèxic romànic. En el primer capítol es ressegueixen els espais de la Romània, amb l'extensió de les llengües romàniques actuals, però també la perspectiva històrica amb els conceptes de Romània perduda, Romània nova, etc., i es mencionen, Estat per Estat, les llengües romàniques que es parlen en cadascun d'ells i la seva situació d'oficialitat, cooficialitat o altra. Segueix amb l'inventari dels pidgins i criolls, i finalitza amb un subcapítol dedicat a la classificació de les llengües romàniques, presentada de manera asèptica.

En el segon capítol, un dels més breus, es tracta del llatí i la gènesi de les llengües romàniques. S'hi presenta l'expansió del llatí i les diferents circumstàncies lingüístiques que es troben en les diferents províncies romanes; el contacte amb altres llengües i la seva repercussió en la llengua llatina. També s'aborden les fonts per a l'estudi del llatí, sense mencionar (si no ens errem) ni un sol cop l'expressió «llatí vulgar», ni tan sols per discutir-ne l'oportunitat o definició, ni tampoc «protoromànic, -a». El capítol es clou amb el final del període llatí i les circumstàncies que aboquen la disposició del Concili de Tours de 813.

El tercer capítol és el dedicat a l'aparició del romànic en l'escriptura i els primers textos de cada llengua romànica. Un capítol clàssic de molts manuals de lingüística romànica i que es presenta per àrees (gal·loromànica, italomànica, etc., per ordre d'antiguitat d'aparició dels textos, i no per ordre geogràfic). El dàlmata, per raó de la seva categoria de «lingua di confine» (p. 236), està inclòs en l'àrea italomànica (paràgraf 3.3.4, p. 231-2; i no 3.4.6. com es diu a la p. 236). El capítol es clou amb una taula cronològica dels textos dividits en columnes per àrees.

El quart capítol és dels més llargs, gairebé trenta pàgines, en correspondència amb la densitat de la informació que s'hi recull. S'hi tracten els diversos aspectes de la història externa de les llengües romàniques des de l'edat mitjana fins a l'època moderna. Des dels *scripta* medievals, passant pels processos de codificació de les llengües romàniques en el Renaixement, el naixement de les acadèmies, fins a l'expansió a partir del XVI d'algunes llengües romàniques fora de l'espai europeu i la situació lingüística en els estats moderns. Un capítol que aconsegueix presentar de manera clara i ordenada una gran quantitat d'informació.

Els dos capítols d'elements de gramàtica històrica (el cinquè i el sisè) són dels més extensos d'aquesta part i la seva extensió sumada s'acosta a les seixanta pàgines. S'hi presenten els grans trets de la història interna de les llengües romàniques de manera clara i ordenada, però necessàriament molt sumària, cosa que porta a algunes imprecisions. En aquests capítols són particularment d'agrair les nòtules marginals que informen del contingut de cada paràgraf i també les abundants taules que donen una visió sinòptica del contingut.

El darrer capítol d'aquesta part és el més breu, només tretze pàgines, cosa que, des d'una perspectiva purament personal, lamentem. Es divideix en tres apartats; corresponen al lèxic d'origen llatí, amb una part dedicada al lèxic hereditari i una als llatinismes; als préstecs medievals i postmedievals (els préstecs que havien entrat al llatí s'han tractat en el capítol 2), amb un apartat final dedicat als préstecs entre llengües romàniques; i un darrer destinat a les «neoformacions romàniques», amb processos de derivació o composició idioromànics. El condicionament de l'espai disponible no deixa lloc a tractar individualment cada un dels exemples i ni tan sols a consignar la font (lexicogràfica o altra) d'on s'han pres.

En resum, doncs, es tracta d'un manual amb molta informació, ben presentada i organitzada. Les mancances que s'hi poden trobar són fruit de la necessitat d'ajustar el text a la llargària imposada per raons editorials.

Maria-Reina BASTARDAS I RUFAT
Universitat de Barcelona

Parte terza. Analisi letteraria

La darrera part del volum (p. 343-574) és també la més extensa de les tres i està dedicada a l'anàlisi literària de textos medievals en llengua vulgar. Va a càrrec d'Eugenio Burgio, professor de la Universitat Ca' Foscari de Venècia, qui al breu preàmbul inicial ja adverteix el lector de la profunda labor de síntesi que ha suposat condensar en poc més de dues-cents pàgines desenes de conceptes i d'obres crucials de la literatura medieval europea. Tot un repte que l'autor ha sabut resoldre deixant de banda l'estructura clàssica del recorregut cronològic per oferir al lector set capítols que s'interrelacionen i apunten a diversos nusos conceptuals del que s'anomena el «paisatge literari» de l'edat mitjana. Aquesta aposta fa que els nombrosos textos objecte d'estudi (pertanyents exclusivament a les tradicions ibèrica, francesa i italiana) siguin abordats sovint més des de la perspectiva de la història cultural que de l'anàlisi estrictament literària, cosa que porta, a vegades, a una generalització o simplificació del contingut. Com bé s'assenyala, però, l'objectiu de l'obra ha estat privilegiar la tipologia per sobre de la individualitat, preferència que ha dut a sacrificar alguns dels testimonis literaris més particulars.

Al capítol introductori, que defineix les nocions de llengua i literatura romanç a l'edat mitjana i emmarca els textos (1. *Letteratura/letterature del Medioevo romanzo*, p. 347-373), segueixen un segon dedicat a la transmissió oral (2. *I testi volgari fra «tradizione orale» e vocalità*, p. 374-406), una anàlisi sobre el paper fonamental de la religió en la producció escrita (3. *Litterati e illiterati (Il sapere religioso e i volgari)*, p. 407-434), una reflexió a l'entorn de la recepció de les obres grecollatines a l'època medieval (4. *Antichi e Moderni (I testi volgari e la rappresentazione del passato)*, p. 435-465), un capítol que descriu la implicació activa de l'aristocràcia europea en el modelatge d'una nova literatura dins de l'espai cortesà (5. «*Cortesia*», «*cavalleria*» (*Lo stile aristocratico e i testi volgari*), p. 466-510), un altre que explica què passava mentrestant fora de la cort (6. *Fuori dello spazio cortese*, p. 511-539) i, finalment, un darrer apunt sobre els conceptes d'autoria i d'originalitat (7. *Vulgares eloquentes (Figure dell'«autore» in volgare)*, p. 540-561). Cadascun d'aquests capítols està dividit en un seguit d'apartats i subapartats que parteixen sempre d'un context general per anar classificant progressivament els diferents conceptes, els gèneres i les obres literàries de forma detallada; una estructura que ajuda a mantenir ordenada la gran quantitat d'informació que es dona i que es complementa amb un seguit d'anotacions al marge del text indicant en tot moment el tema exacte que s'està tractant. En algunes ocasions també s'insereixen quadres que contenen fragments de les obres que s'analitzen, i que serveixen per mostrar el recorregut intertextual d'un determinat motiu o simplement per il·lustrar el que s'explica.

Burgio, a la introducció, parteix de la definició que s'ha donat de «medieval» des dels humanistes italians (Vasari, s. XVI) fins als romàntics alemanys (Burckhardt, s. XIX) per analitzar el vincle entre llen-

gua i identitat com a clau per al desenvolupament de les literatures romàniques. El terme, tractat sempre en oposició al de «Renaixement», permet a l'autor fixar els conceptes de literatura, text, estil i cultura a l'edat mitjana, condicionats per les transmissions oral i escrita i per la multiplicitat de realitats socials de l'Europa medieval. La tensió entre l'herència grecollatina i el sorgiment d'una tradició en llengua vulgar es té també en consideració com a característica fonamental de la textualitat romànica, l'evolució de la qual es divideix en tres etapes de dos-cents anys cadascuna: segles IX-XI, segles XI-XII i segles XIII-XV. Val a dir que el recorregut observa en tot moment la precocitat gal·loromànica, distingeix les diferents tipologies textuals i literàries, i fins i tot parla dels contactes amb la cultura islàmica.

El segon capítol se centra en la circulació de textos durant la baixa edat mitjana a través d'una «oralitat secundària»; és a dir, de la transmissió oral entre analfabets d'obres produïdes per una elit alfabetitzada. Aquesta realitat queda molt ben il·lustrada a l'apartat gràcies a l'ús de textos de gèneres ben diversos (hagiografia, lírica, *roman*, narració breu) amb nombroses marques d'oralitat (p. 376-377). El discurs passa d'aquí a explorar la figura del joglar com a garant de la comunicació literària medieval i pont entre el folklore popular i la producció culta. Finalment, les nocions de tradició oral i escrita s'apliquen a l'anàlisi d'algunes de les cançons de gesta més destacades, sobre les quals es reflexiona també des de les relacions entre vassalls i senyors, homes i dones, i cristians i musulmans. S'ha de destacar el fet que el corpus que es presenta no es limita a les cançons franceses dels cicles de Carlemany, de Guillem i dels vassalls rebels, sinó que va més enllà i introdueix *cantares* iberoromànics (*Cantar del Mio Cid*, *Mocedades Rodrigo*, *Roncesvalles*) i obres de la tradició germànica com el *Beowulf*, el *Hildebrandslied*, el *Waltherius* o el *Nibelungenlied*.

Al tercer capítol es fa un salt temàtic per tractar la forma, l'estil i els entorns de producció dels textos religiosos, sovint deixats de banda per la crítica moderna però crucials per a una societat tan imbuïda en la sacralitat com la medieval. Del principi d'*auctoritas* en la literatura sacra s'entra al d'al·legoria com a estratègia retòrica per beure de les fonts paganes grecollatines, presentant algunes de les grans obres al·legòriques de l'edat mitjana (*Roman de la Rose*, *Libro de Buen Amor*). Aquest principi queda complementat pel de *translatio* com a mètode de vulgarització d'obres, motius i idees provinents de l'Antiguitat, un traspàs d'informació que s'exemplifica amb la *Vie de Saint Nicolas* i que no exclou la gestació de tot un corpus anomenat «pop» de la textualitat religiosa (vides, miracles, misteris i passions).

El quart capítol aprofundeix en el concepte de *translatio* per centrar-se en la recepció de la literatura de l'Antiguitat, cercant l'oposició i al mateix temps la complementarietat dels termes “antic” i “modern”. Chrétien de Troyes es posa com a cas paradigmàtic de la voluntat de continuïtat entre èpoques per la seva explicació dels orígens i significat de la cavalleria (p. 437), definida com un model aristocràtic provinent de l'Antiga Roma i establert a França. El constant manlleu i l'adaptació de temes i idees de l'Antiguitat durant els segles XII i XIII s'empren per classificar les principals obres del gènere del *roman ancien*, però al mateix temps es parla també de la influència celta en els lais de Maria de França i en la matèria tristaniana.

El cinquè capítol és el més llarg i dens dels set, i està dedicat al *roman courtois* i a la narrativa cavalleresca. La idea de *cortoisie* com a pràctica social i capital simbòlic dels valors que modelen els textos francesos porta a descriure'n la sociogènesi en estreta relació amb les grans corts del segle XII (Flandes, Blois-Champagne, Normandia, Tolosa, Aquitània). És especialment interessant el tractament que Burzio fa de les obres vinculades a aquests espais com a «sismògrafs» (p. 468) de la cultura aristocràtica i cavalleresca, i que facilita la comprensió de les nocions d'*aventure*, *matière* i *conjointure* en Chrétien de Troyes. La mateixa perspectiva s'aplica a la lírica trobadoresca i a la *fin'amors*, si bé el recorregut literari es limita, en l'àmbit occità, als gèneres de la cançó i el sirventès i a alguns pocs trobadors com Marcabré, Giraut de Bornelh i Arnaut Daniel. La síntesi i simplificació de contingut es compensa, però, amb una explicació dels gèneres de la pastorella i la cançó de croada en el territori d'*oïl* i, sobretot, amb aquells paràgrafs que parlen de la recepció de les formes trobadoresques en els àmbits gal·lec i italià. Un itinerari breu però intens que culmina en la recepció de la matèria artúrica en la *Vulgata*.

L'altra cara de la mateixa moneda es presenta al sisè capítol, on l'objecte d'estudi són els textos de fora de l'espai cortès. Els gèneres de l'*exemplum*, el *fabliau* i el teatre profà no només faciliten el con-

trast entre l'element carnavalesc i el cavalleresc, sinó que porten a reflexionar sobre el subjecte poètic a partir del segle XIII i sobre tots aquells autors medievals que van dur la subjectivitat a un nou nivell (Rutebeuf, Bodel, Villon, Chartier, Machaut, Maria de França). La *brevitas* de molts d'aquests textos serveix de pretext per introduir també explicacions sobre el *Decameró*, el *Novellino* i els *Conti di antichi cavalieri* en un apartat variadíssim, que acaba tractant els pelegrinatges i les croades com a epicentres d'intercanvi literari.

El setè i darrer capítol és el més breu, i serveix per reblar el que s'ha exposat, sobretot, en els dos anteriors. S'hi explica el naixement de l'autoconsciència de l'autor a través de Chrétien, Dante i Boccaccio, tot contrastant els conceptes actuals d'autor, obra i originalitat amb els que es poden apreciar en els textos d'aquests tres autors. La projecció d'aquestes poderoses veus d'autor tant en la seva pròpia època com durant els segles posteriors serveix a Burgio per finalitzar el seu discurs allà mateix on l'havia iniciat: en el pas de la transmissió oral a l'escripta i el paper fonamental del copista com a artesà responsable de la recepció de tota la cultura literària medieval. Un cercle que potser es tanca de forma massa precipitada, però que clou de forma elegant una obra consistent i ben estructurada.

Joan DALMASES PAREDES
Universitat de Barcelona
Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg
Institut d'Estudis Catalans

LLORET, Maria-Rosa / PONS-MOLL, Clàudia (ed.) (2021): *L'adaptació de manlleus en català i en altres llengües romàniques*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 198 p.

El tema de l'adaptació de manlleus té un interès tant teòric com pràctic. En l'àmbit teòric, les estratègies que fan servir els parlants en l'adaptació fonètica dels manlleus sovint ens ofereixen una bona prova sobre l'estructura del sistema fonològic. En el terreny pràctic, es planteja el problema de com adaptar la pronunciació i l'ortografia dels manlleus a la llengua receptora i com decidir quan una paraula d'una llengua estrangera forma ja part del cabal lèxic de la llengua receptora i ha de ser inclosa als diccionaris. El llibre que estem ressenyant aborda tots dos aspectes.

Segons expliquen M.-R. Lloret i C. Pons-Moll a la introducció, aquest llibre té el seu origen en un col·loqui lingüístic sobre l'adaptació de manlleus que es va celebrar a la Universitat de Barcelona el novembre de 2019. Al col·loqui es van presentar oralment els treballs de recerca que apareixen ara impresos i es va realitzar també una taula rodona entre professionals de la lexicografia i terminologia de Catalunya amb el tema «Descripció i norma en la incorporació de manlleus al català», que va ser moderada per F. Xavier Vila, també de la Universitat de Barcelona.

A més de la introducció signada per totes dues editores, el llibre conté cinc capítols sobre aspectes fonològics de l'adaptació de manlleus a les llengües romàniques i una transcripció de la taula rodona esmentada. Els capítols han estat elaborats per investigadores de diverses universitats europees de l'àmbit romànic: d'una banda, hi participen Marie-Hélène Côté (Universitat de Lausanne), Rosangela Lai (Universitat de Pisa) i Marina Vigário (Universidade de Lisboa); i d'una altra, una de les editores del llibre, Clàudia Pons-Moll (Universitat de Barcelona), i Glòria Claveria Nadal (Universitat Autònoma de Barcelona).

La introducció, la taula rodona i dos dels capítols estan escrits en català, dos articles més estan en anglès i n'hi ha un altre en francès. A més del català, que ocupa un lloc predominant al llibre, les altres llengües investigades són el francès, el castellà, el sard i el portuguès com a llengües receptores. Com a llengües donants de manlleus, predomina l'anglès, però Claveria Nadal investiga l'adaptació d'italianismes en català i en castellà, i Lai s'ocupa d'un aspecte específic de la fonologia dels manlleus del català, el castellà i l'italià en varietats sardes.